

E. E r n i t s
(Tartu)

SÕNADE K A A S A JA K A K S
VAHELISEST SEOSEST

---

1. Olenevalt välttest on kaasa-sõnal kaks tähendust: kāsa 'Genosse, Gefährte, Gatte, Gattin' ning kāsa 'mit'. Sellest sõnast kasutatakse ka mitmeid tuletisi, nagu kaasalaane, kaasaline 'Gefährte; Begleiter', kaasutama 'begleiten, mitgehen' jt. (vt. Wiedemann 1973: 237). Eesti kaasa-perel on kindlaid vasteid soome (kansa 'rahvas', kanssa 'koos'), karjala, vepsa, liivi, vadja ja lapi keeles (vt. SKES I 156-157).

Permi algkujust *kōz lähtunud komi goz 'paar', gozja 'abielupaar' ja udmurdi kuz 'paar' ühendatakse vastavate läänemeresoome ja lapi sõnadega kas kahtlemisi või oletatakse nende vahel kaudset seost (Алатырев 1965: 269 - 272; КЭСК 77). Arvatakse, et läänemeresoome lekseemid pärinevad nn. urali-altai ühisperioodist, permi sõnad kujutavad endast aga türgi laenu. Uurijate arvates räägivad läänemeresoome kansa ja permi *kōz ühise päritolu vastu järgmised asjaolud:

1) mõlema keelerühma sõnade erinev semantika (vrd. sm kansa 'rahvas' ja komi goz 'paar');

2) soome häälikühendi na (eesti pikk vokaal + s) ebareeglipärane vastavus permi z-le;

3) läänemeresoome vormide tagavokaalne, permi omade eesvokaalne algkuju.

Kõnealuseid läänemeresoome-permi lekseeme on püütud ühendada ungari sõnaga házas 'abielus' (vt. Лыткин 1964: 35). Viimatimainitu lähteks on ehk siiski ház 'kodu, maja', mille algkujuks rekonstrueeritakse *kvta 'mingi primitiivne elamu' (КЭСК 114; Szent-Iványi 1964: 15).

Käesolevas kirjutises püüame tõestada, et asjaomaste läänemeresoome-lapi ja permi sõnade vahel pole foneetilist ega semantilist ebakõla. Seega oletame, et nad on soome-ugrilised ning lähtuvad arvsõnast 'kaks'.

2. Soome-ugri aluskeeles väljendati üht ja sama hulka mitme arvsõnaga, mis iseloomustasid loendatavaid esemeid kvalitatiivselt. Kuna see nähtus ei üldistunud, siis säilis ta vaid reliktselt. Nii võib soome-ugri aluskeeles eristada järgmisi arvsõna 'üks' tüüpe: $^{*}\underline{y-k-t}$ (näit. e üks), $^{*}\underline{y-j}$ (ersa vejke) ja $^{*}\underline{y-n-t'}$ (ung egy), kusjuures n-list varianti kasutati tõenäoliselt inimeste loendamisel.

Soome-ugri keeltes võib leida jälgi ka arvsõna 'kaks' tüüpide varasemast esinemisest. Numeraalid 'kaheksa' ja 'üheksa' on kunagised liitsõnad, mis sisaldavad osist 'kaks' või 'üks'. Arvame, et mari kan-deše 'kaheksa' lähtub n-elementi sisaldavast arvsõnatüübist. Lisaandmeid pakuvad ka meie töös uuritavad sõnad $^{*}\underline{kansa}$ ja $^{*}\underline{köz}$.

Mitmes keelkonnas on numeraal 'kaks' saanud alguse nn. komplektilise paari mõistest, kuhu kuuluvad kaks teatud komplekti moodustavat eset või olendit (näit. saapapaar, vrd. aga paar saabast). Seevastu soome-ugri aluskeeles tekkis arvsõna 'kaks' teisiti, ning paari mõiste on permi $^{*}\underline{köz}$ omandanud tähendusest 'kaks' või sellega paralleelselt. Mittekomplektilise paari tähenduses kasutatakse ka mari kok 'kaks'.

Läänemeresoome $^{*}\underline{kansa}$ ja permi $^{*}\underline{köz}$ kasutamisele arvsõnana viitab nende ühine algkuju $^{*}\underline{kV-n-t'V}$ (vt. 3), mis sarnaneb numeraaliga $^{*}\underline{y-n-t'}$ 'üks' liidete n- ja t'- ning kaht tähistava arvsõnaga $^{*}\underline{kV-k-tV}$ esikomponendi kV- poolest. Seega elusolendite loendamisel võidi kasutada süsteemi $^{*}\underline{y-n-t'}$ 'üks': kV-n-t' 'kaks', millele osutavad ka asjaomaste läänemeresoome ja lapi sõnade tähendused (vt. 5).

3. Häälikajaloo uematele seisukohtadele toetudes veendume, et läänemeresoome $^{*}\underline{kansa}$ ja permi $^{*}\underline{köz}$ on foneetiliselt ühendatavad.

Võib oletada, et asjaomaste sõnade ühine algkuju on $^{*}\underline{kVnt'V}$, sest soome-ugri aluskeele $^{*}\underline{t'}$ -le vastab lapi c (vrd. turjalapi kance 'kaaslane'), läänemeresoome s (sm

kansa) ning permi z (vrd. Katz 1973: 279). Arvestades teiste arvsõnatüüpidega saab taastada liigendatud algkuju ³⁶kV-n-t'V.

4. Nagu eespool mainitud, pani varasemaid uurijaid kõhklema tõik, et läänemeresoome keeltes on asjaomased sõnad taga-, permi keeltes aga eesvokaalsed. Arvsõnatüübi ³⁶kVktV vokaalvariante arvestades on see aga täiesti põhjendatav.

Üldlevinud arvamuse kohaselt on ³⁶kVktV-tüübi arvsõnad permi ja ugrī keeltes ees- (< ³⁶ä), teistes keeltes aga tagavokaalsed (< ³⁶a). Seega pole kahe algvariandi olemaolu üllatav ka arvsõnas ³⁶kVnt'V.

Ometi pole võimatu ä-lise kju asemel oletada hoopis e-list, sest üldpermi ³⁶ö-le, mis esineb ka sõnas ³⁶köz, vastab sageli soome-ugri ³⁶e (KÖCK 24). Hääliku e kasuks näib rääkivat ka ugrī ³⁶kyktV. Nimelt võib oletada, et handi kat~kät ja mansi kit 'kaks' arenesid algkujust ³⁶kekt-. Tavaliselt peegeldub soome-ugri ³⁶ä mansi keeles a või ä-na, kuna soome-ugri e järglaseks on tänapäeva i, näiteks ung négy 'neli', mns nila, h nal < ³⁶nelä; mns sip 'kael', h sä pət < ³⁶e jpt. (KÖCK 189, 271 jt.). Näidetest ilmneb, et oletatule ei räägi vastu ka handi andmed. Ungari keel ei võimalda otsustada, sest ung e või é-le vastab soome-ugri aluskeeles nii ³⁶e kui ka ³⁶ä.

Muide, komi ja udmurdi kik 'kaks' lähtuvad arvatavasti algkujust ³⁶kukt- (vrd. komi, udm kidzi 'kuidas' < s.-u. ³⁶ku). Permi aluskeele numeraalis 'kaks' oletatakse muutust ö > ü (KÖCK 151). Arvsõnu 'üks' ja 'kaks' kasutati loendamisel paaris, ning seetõttu jääb arusaamatuks, miks numeraalis 'üks' toimus muutus ü > ö, teisel juhul aga ö > ü. Peame siiski usutavamaks, et vokaal ü on kaht märkivas sõnas algupärasem, sest enamik sõnu, mille esimeses silbis esineb üldpermi ü, lähtuvad eelpermi ³⁶u-st (vt. KÖCK 26). Ka komi kekjamis 'kaheksa' ei põhjusta vasturääkivusi, sest muutus ü > ö võis tekkida 'üheksa' mõjul tagasiloomisel järjestuses 'kümme', 'üks kümnest puudu' (= 'üheksa'), 'kaks kümnest puudu' (= 'kaheksa').

Niisiis võivad läänemeresoome ³⁶kansa ja permi ³⁶köz soomeugrilised algkujud olla vastavalt ³⁶kant'a ja ³⁶kent'a,

kusjuures viimase silbi tagavokaalsusele osutab ka udmurdi kuzäz 'tema paar' (Литткнн 1970: 232). Mainime veel, et tagavokaalne oli ka arv sõna ᵛkVta lõppliide (KЭCK 151). Huvipakkuv on muide, et t ja t' on ühe ja sama konsonandi vastandvariandid, kuid järelduste tegemine sellest on veel ennatlik.

5. Vaatleme nüüd ᵛkVnt'a-sõnapere ligikaudset semantilist arengut. Käsitlusest jäävad välja liit- ja tuletatud sõnad, nagu sm kansakunta 'rahvus, rahvas', lv kõzggänd (< ᵛkansakunta), e kaaslane, sm kansalainen 'kodanik' jt., mis on kindlasti suhteliselt hilised.

Kunagi tähendas ᵛkVnt'a kaht inimest (inimeste paari). Selle all võidi mõista poissi-tüdrukut, meest-naist (vrd. e noorpaar, abielupaar). Abielupaari tähendus on säilinud komi sõnas gozja. Hiljem hakkas ᵛkVnt'a märkima iga sugust paari (vrd. komi goz, udm kuz).

Mingitel seni selgitamata põhjustel arenes ᵛkVnt'a intensiivselt läänemeresoome aluskeeles, kust ta omandasid ka protolaplased. Rõhutame, et läänemeresoome ja lapi keeles väljendavad selle sõna tuletised elusolendeid või nende rühmi, mis on kindlasti seostatav n-elemendiga.

Abielupaari all hakati hiljem mõistma perekonda (vrd. vps kanz). Perekonda kuulusid ka lapsed ning sugulased, ning kujuneski mõiste 'pererahvas' (lpN gajje). Sama tähendusega on seoses ka vepsa kanz 'pesakond' (vrd. e loomapere).

Inimeste kogunimetus 'rahvas' pole mõistele 'pererahvas' võõras (sm kansa, krj kañže, lp kaDDZ^e).

Sm kanasa 'kaasa(s)', e kaasa(s) ja vđj kāza 'kaasa(s)' on tekkinud mõistest 'rahvas', seepärast peab arvama, et ka eesti ja vadjaa keeles oli viimati mainitud tähendus tuntud. Nagu teame, kujutavad nimetatud postpositiooni või adverbina kasutatavad sõnad endast kontraheerunud inessiivi vormist kansassa 'rahva seas, hulgas'. Kogumõistetest on muudelgi juhtudel tekkinud abisõnu, näit. sm koossa, e (ühes)koos märkisid esialgu olemist ühes hunnikus (vrd. sm koko 'hunnik; kogu; suurus'). Samaladne on ka ersa marsa 'üheskoos'. Mainime veel, et kāsa-sõnast on lähtunud eesti ja vadjaa komitatiivitunnused.

Raske on otsustada, kas mõiste 'abikaasa' tuleneb tähendusest 'perekond' või 'abielupaar'. On usutav ka mõlema koosmõju. Võiks ehk mainida, et rumeenia femeie 'naine' on ühenduses ladina sõnaga familia 'perekond' (Dicționarul 1958: 134 jj.). Siin võib tegemist olla nähtusega *p a r s p r o t o t o*, sest soome-ugri aluskeeles ka paariselundeid väljendavad ainsuslikud sõnad (silm, jalg jt.) tähendasid mõlemat organit koos. Siinkohal on mainimisväärsed ka eesti meeste- ja naisterahvas, kus peegelduvad osa ja terviku omapärased suhted, nende dialektiline ühtsus.

Tuletiste detailne uurimine jäägu edaspidiseks, meie ülesandeks oli tõestada, et asjaomaste läänemeresoome ja permi sõnade tähenduslikus arengus ei leidu väheusutavaid hüppelisi üleminekuid.

6. Vaikides ei saa mööda minna *kVnt'a võimalikest seostest altai (täpsemini türgi) jt. keelte sõnadega.

Numeraali 'kaks' peetakse nostraatiliste keelte ühisõnaks (vt. Долгопольский 1964: 57 - 58). Isegi juhul, kui taoline sugulus eksisteeris, pole sel perioodil arvsõnade kasutamine kuigi tõenäoline.

Eespool mainisime, et läänemeresoome *kansa peetakse uurali-altai ühispärandiks. Ei ole aga sugugi võimatu, et soome-ugri genuinise *kVnt'a laenasid hoopis türgi aluskeelt rääkinud hõimud. Seejuures on ilmne, et laenamine toimus ajal, mil soome-ugri aluskeeles või vähemalt türgi keeltega kontaktis olnud murdealal seda sõna ei kasutatud enam numeraalina.

K i r j a n d u s

Dicționarul limbii române moderne. [București] 1958.

Katz, H. 1973. Noch einmal zur Frage der Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. - СФУ IX, 273 - 290.

Szent-Iványi, B. 1964. Der ungarische Sprachbau. Leipzig.

Wiedemann, F. J. 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn.

Алатирев В. И. 1965. О финском kansa и пермском kuz, goz. - СФУ IV, 269 - 272.

- Долгопольский А. Б. 1964. Гипотеза древнейшего родства семей Северной Евразии с вероятностной точки зрения. - Вопросы языкознания 2, 53 - 63.
- Лыткин В. И. 1964. Исторический вокализм пермских языков. Москва.
- - - 1970. О вокализме непервого слога финно-угорских языков. - СФУ VI, 221 - 238.
- Общее языкознание. Методы лингвистических исследований 1973. Москва.

Э. Эрнитс
(Тарту)

О СВЯЗИ МЕЖДУ СЛОВАМИ кааса
'СУПРУГ(А); С' И какс 'ДВА'

Резюме

Эст. kaasa 'супруг(а); с', ф. kansa 'народ', kanssa 'с', саам. kažže 'семья', коми goz 'пара', gozja 'супружеская чета', удм. kuz 'пара' восходят к ф.-у. *kV-n-ta 'два'. Первоначально это числительное применялось вместе с нумеративным типом *ŷ-n-tV 'один' для счисления людей. Позже оно приобретало другие функции вследствие исчезновения числительных классов. Предположительно семантическое развитие слова *kVnta 'два' было следующее:

